

НАЛИВАНЕ НА ОСНОВИТЕ

Климент Начев

Първият мой литературен връстник, с когото се сприятелихме и не сме се делили години наред, беше Иван Радоев.

Бяхме съученици, но той учеше в друга паралелка. Най-напред аз станах близък с баща му — бай Дашо. На заселанията на литературния кръжок „Цветан Спасов“ в Плевен идваше от село Пордим един висок, светлоок човек, с посивяла стърчаща коса, подстригана „алаброс“. „Големите“ се отнасяха към него с подчертано внимание, а с Величко Нешков, като селски, бяха близки. Разбрах, че това е белетристът Дашко Радоев. Бях чел няколко негови разказа в „Литературен глас“, където тогава печатаха свои разкази и най-утвърдените наши белетристи, та съм го смятал за софийски автор. Особено ме беше впечатлила една негова работа, мисля, че се казваше „Вихрушка“. В бедна селска къща отглеждат с голяма любов младо конче. И една зимна бурна нощ с виелица пристига гост — близък някога на хората. Те питаят към него голяма почит. На сутринта в дома идва полиция, но гостът е изчезнал. Откраднал е кончето „Вихрушка“ и е избягал. Хората страдат за загубата, но им е светло в душите — добрият човек се е спасил.

Бай Дашо не вземаше участие в обсъжданията — повече слушаше. Не даде да се обсъди негова нова творба, а казваха, че е приготвил за печат и май че предал в някакво издателство книгата си „Прислужникът от хана“. Когато вземаше думата, говореше тихо, не беше рязък в оценките си. Веднъж се разговорихме и той ми каза, че имал син в същия клас на гимназията, който пишел стихове — може би го знай, казвали му „Дашката“.

А „Дашката“ го знаеше цялата гимназия. Беше диригент на гимназиалната музика — свиреше на кларинет. Вървеше начело на всяко ученическо тържество. Под негова команда се люшваха хората ни. Освен това играеше футбол — център нападател, любимец на всички запалияковци. Знаеха го и софийските спортисти — през пролетта на 1944 г. в Плевен бяха свакуирани няколко столични отбора, а той беше играл и с най-големите футболни звезди тогава. Беше време и на акордеоните — канеха го на всички ученически „журове“, защото свиреше и на китара, а и хубаво пееше. За хората, които познават Иван Радоев през последните десетина години — мълчалив, съсредоточен, лаконичен в отговорите си и понякога като че ли и потиснат — трудно ще им бъде да си представят някогашния Дашка... Възторжен, весел, духовит, импровизатор — той беше душата на всяко младежко увеселение.

Навярно баща му беше казал за нашия разговор, защото в едно междучасие ние се срещнахме в коридора и заговорихме без предисловия, като отдавнашни близки. Аз веднага го подхванах за стихотворенията му, но той не пожела да водим литературни разговори. И може би упоритото любопитство от моя страна, да разбере шо за човек е синът на бай Дашо, когото аз вече много уважавах, стана причина да се сприятелим с Иван. Защото по това време той си имаше своя среда, свои приятели, пак наши съученици, но от неговите футболни и музикантски среди. А и аз имах други близки, които охотно ми показваха „творбите“ си и водехме с тях литературни дискусии. Бяхме в последния клас на гимназията, матурата ни улиса, после се прибрахме в родните си места. И понеже селата ни бяха съседни, аз често прескачах до Пордим. И двамата ни скъсах на приемния изпит в университета, та се чувствавахме съвсем братя по съдба. Иници-

тивата за тези наши чести срещи беше моя — глождеше ме желанието да чуя негови стихове, но той отклоняваше разговора на тази тема. Къщата на Иванови — голяма, двуетажна сграда — беше на главната улица. В съседство с нея — руският музей. В прихлупената къща някога е отседнал самият император Александър II. Била е Главна квартира на руските освободителни войски. Прадядото Дашо се сприятелил с императора и когато после от българска страна изпратили някаква делегация да поднесе приветствие в Петербург, в състава им бил включен и той. Виждал съм снимка в една стара книга — Константин Стоилов, митрополит Климент, още един (забравил съм му името сега) и дядо Дашо. . . (Вместо фамилия, имаше потекло) от село Пордим, Плевенско. Подарената от руския император сабя се пазеше в дома. . . В една от стаите на горния етаж имаше пиано. Навярно то е било купено за сестра му — по-малка от него —, но без да е вземал уроци, Иван акомпанираше със свои вариации песните, които пеехме. Семейството на Иванови бе заможно по наследство, но баща му от млади години беше комунист. . . Когато на Девети в Пордим влязла малобройна групичка от партизани и политзатворници, пратили бай Дашо в обшината на разузнаване. И когато я завзели, той станал първия „червен кмет“ на селото след свободата.

Иван членуваше в Ремсовата организация. Ходеше всяка вечер в клуба — за ония дни той написа едно от най-хубавите си стихотворения „Старият клуб на РМС“ — и ръководеше младежката самодейност. На всички фестивали тяхната агитка беше отличавана. Играеше и в местния футболен отбор, който бе и национален селски първенец. Навярно тази му музикална дейност бе забелязана, та когато поискали от плевенската окръжна младежка организация ръководител за художествената самодейност в щаба на Хаинбоаз, посочили него и той замина. Беше в началото на лятото 1947 г.

По това време и аз отидох бригадир на линията Ловеч—Троян. Мамеше ме Хаинбоаз. Успях да се измъкна и се озовах в плевенския отряд — на самия „Предел“. Обадих се на Иван и той дойде да се видим. И там за първи път ми прочете свои стихотворения. . . Дотогава не бях чувал негово цяло стихотворение. А обичаше да рецитира. Сядаше пред пианото у тях, запячеше мелодия и в нейния ритъм казваше напевно чужди стихове. Правеше си свои композиции — предпочиташе романтично-приглушените — и никога не ги повтаряше.

Нашите срещи зачестиха. Той идваше в плевенския стан гологлав, с вехта куртка без паго̀ни — а беше командир, — по гашета, но обезателно през рамото му беше преметнат шинел. Постилахме го край безименната балканска рекичка и той вадеше няколко пакетчета с по пет бучки захар. Страх ме е да си припомня сега каква волност давахме на мечтите си. И двамата отново кандидатствувахме в университет и бяхме уверени, че есента непременно ще сме студенти. Но не ни занимаваше предстоящото учение, а стиховете, които вече пишехме и щяхме да напишем. Дори по едно време така се увлякохме, че решихме да издаваме собствен литературен вестник (не ни мина през ум, че за това все пак ще трябва някакви пари), но много се затруднихме със сътрудниците — дали щяха да ни сътрудничат без хонорар. Може ли някой да озапти младостта. . . В щаба Иван беше се запознал с много наши видни писатели, дошли да видят какво става и да го опишат в очерки, и аз го питах настоятелно да ми каже как изглеждат. „Най-обикновени хора — дигаше недоумяващо рамене той. — Може би са някак тъжни.“ На никого не беше показвал стиховете си. Но когато пристигна Борис Делчев и събра от всички станове пишешите, престрашил се. . . После излезе в „Литературен фронт“ статията „Здравей, племе. . .“

Стиховете, които Иван ми прочете и върху които написа статията си Делчев, се отличаваха коренно от това, което дотогава се пишеше за бригадите. В тях нямаше преки картини на физическия труд, нито тонът им бе приповдигнато патетичен. Те бяха пак по своему опинателни, но главно бе чистотата и поривът на младостта. Непретенциозен, лаконичен и точен език. Те бяха особено привлекателни за бригадирите, защото в тях те виждаха себе си. . . Непригодни и никак весели сами по себе си стихове, на места в някои строфи с лек оттенък на гротеска.

Иван дойде в университетa късно есента на 1947 г., когато работата в Хаинбоаз бе привършила. Донесе нови стихове, но не се осмели да ги предложи за печат. Кандидатствува в кръжока „Васил Воденичарски“. След като прочете стиховете, настъпи неловка тишина. Това, което чухме, беше хем познато, хем нещо друго. Но станаха Давид Овадия, Павел Матев. . . и решихме,

че авторът е достоен да се нарече наш колега. Кръжочниците помнеха името му от статията и говореха за него с надежда и очакване — мнението на Делчев респектирало. Струва ми се, че от тези стихотворения Иван напечата едно в шуменската притурка „Литературен бюлетин“, нещо в „Народна младеж“ и през пролетта на 1948 г. в „Литературен фронт“ излезе стихотворението му — може би — „Бригардирски шинел“, което го направи веднага популярен. Онзи неразделен с него шинел от Хайнбоаз стана символ на революционната шафета, подадена ни от падналите в борбата за свобода.

До мен невидим сякаш е застанал —
стопанинът на стария шинел.

И аз един войник от втора смяна
наместо пушка лоста съм посл.

А това: „Шинел, шинел, да можеш да разкажеш!“ — се поде като рефрен.

Зачестиха да излизат стиховете му. А и от литературните четения, където имаше винаги успех, ЦК на СММ си беше взел бележка и го включи в младежката бригада, която замина за Чехословакия. Оттам Иван донесе цикъл стихове, които отпечата в сп. „Септември“ през лятото на 1949 г. Когато Елин Пелин гостува на курса в Своге, някои от тези стихотворения особено му допаднаха и обърна специално внимание на автора им.

Есента на същата година в София се подновиха нашите срещи, но вече взели организационна форма — Кабинет на младия писател. Даваха ни ключа и съботният ден беше определен за наши обсъждания или просто събирания. Понякога правехме и танцови забаби. Иван беше в стихията си. Образува четиригласен хор и научихме да пеем святоно две-три песни. По това време някой внипу на Радевски, че трябва да се купи пиано за Съюза и то беше докарано. Идваха и младите тогава композитори Тодор Попов, Димитър Петков, Александър Райчев, пък и по-старите начело с Пилков. Пишехме текстове и те даваха музиката за весели радиопесни. Правехме пародии по стихове на наши поети и Иван ги четеше, като сполучливо ги имитирало. И понеже нямашме средства да плащаме на оркестър за танците, свирехме си сами на акордеон. Канехме и членовете на Съюза. Редовни посетители бяха Людмил Стоянов с Мария Грубешлиева, Багряна, Веселин Андреев, Фурнаджиев, Ламар и др. След танците почвахме песните. Веднъж Фурнаджиев, като видя как акордеонът минава от човек на човек, току рече: „Аз се чужда отде се взеха толкова хармоники в поезията ни — мислех си от руската, — а те всичките били свирачи!“ На тези весели срещи не се пиеше. Почти всички младоци бяха въздържатели.

И макар че Иван беше най-веселите и жизнерадостен от нас, не му беше много леко по това време. При все че стиховете му се печатаха и името му нашумяло не само сред младежта, дочуваха се от време на време гласове, че този или онзи цикъл бил... Не, не е то... В курса в Своге, когато разглеждахме дори и „Чехословашките мотиви“, които хареса Елин Пелин, пак имаше гласове, че не е успял да хване главното в бригадирското движение, че нещо... Не е загребано... Даже имаше и такива епиграми... Някой хванал „бика за рогата, а Дашката — за опашката“.

Давид Овадия през 1948 г. издаде стихосбирката си „Партизански дневник“, аз издадох „Смяна“. Много наши връстници бяха събрали стиховете си и издателствата ги приемаха за печат. Някои готвеха и вторите си книги. И Иван имаше стихове за книга — дори отдавна беше готова, но редакторите все намираха нещо в нея и не я приемаха за печат като цяло. По това време издателствата не искаха да издадат и стиховете на Валери Петров, сред които бяха поемите „Палечко“, „Край синьото море“, „На път“ и др., писани през младостта му. Да не говорим, че в отделни статии на наши критици се поставяше под идеологическо съмнение ранното творчество на Фурнаджиев, „Улица „Шипка“ на Геров, цикълът „Морето и майката“ на Божиidar Божилов и какво ли не още.

Тогава бяхме съседни по квартира и денем и нощем не се разделяхме. Обнадежен след срещата с редакторите в издателствата, Иван се връщало недоумяващ след време с отхвърления ръкопис. В „Народна младеж“ бяха категорични — незрели идейно стихове. „Партиздат“ престана да издава наша художествена литература... Една вечер донесе и написана рецензия. Отрицателна и с многозначителни намеци. Иван имаше едно стихотворение „Знамена“ — „Има зна-

мена от старо време — има стари, бойни знамена... Има знамена от Шипка още“ и т. н. Рецензентът и тука бе намерил „идейна несъстоятелност“. Няма много знамена — знамето е едно! Всичките тези изреждания били разновидности на едно и също нещо, което не било подчертано. А от това следвало, че... (Сега тези стихотворения се квалифицират като догматично-публицистични.) Двамата дълго и тягостно мълчахме. Болеше ме за приятеля. Знаех какво трябваше да се възрази, но на кого?... „Четох едно стихотворение — писмо от Маяковски, — обади се по едно време гневно Иван. — Не му помня заглавието, но имаше такива редове към събратята си: Добре де, вие сте комсомолски, не знам още какви поети, а аз какво съм — вятърничав ли?... Кой съм аз сега и къде ме пращат...“ Нещо се скъса в него — започна да се нарича с грозни имена, да се ругае... Беше тежка вечер и за двамата ни.

Той беше почувствувал, че Фурнаджиев има слабост към него, че харесваше много стиховете му, но не се решаваше да му даде книгата си. Не искаше да му натякват, че работата се уредила „по приятелски“. Но след като обиколи всички издателства и „Български писател“ вече бе издал книги и на други наши връстници, ръкописът попадна и там. Ако и тук откажеха издаването на книгата, навярно щеше да бъде много голям удар за него. Но една вечер Фурнаджиев, който никога не говореше за редакторската си работа извън работната си стая, рече: „Мини утре да поговорим за това, дето си ми го дал... Занесох го да го чета в къщи, но Надя, нали е болна, ме преварила. Чети, рече, да видиш какво е поезия, а не като твоите глупости!“ — и доброжелателно се усмихна. Иван трепна. Пламъчето на надеждата го озари.

Книгата излезе през 1951 г. и стана нещо непредвидено. За нея се заговори като за изключително явление в нашата млада поезия. Най-известните и авторитетни критици по това време се считаха длъжни да кажат нещо хубаво за нея. „Шумят знамената“ не само зашумяха, но край автора им се завъртя вихрушка. Всеки искаше да докаже на другия колко голям приятел е на Иван Радоев и едва ли не той е бил единственият, който го е ценил дотогава. Почнаха да го дирят отвсякъде. Искеха да прекарат вечерите си с него. Новите членове на кръжоците се стремяха да се запознаят с него. Други, по-амбициозни, искаха да изблъска старите му приятели и да му докажат единствената си вяроност. Но с Иван се беше случило нещо, което забелязаха най-близките му. Загуби нещо от предишната си жизненост, започна да става мълчалив. Не се държеше грубо с него — вроденият му аристократизъм не би допуснал това, — но понякога биваше заядлив.

През времето, когато редакторите отхвърляха първата му книга и той слушаше намеци, че е още далече от истинския живот, Иван реши да напише и той поема, за да докаже ако не на другите, то поне на себе си, че не е така. Ходи отново в Димитровград и написа „Израстват хора“. Облекчени от успеха на първата му книга, сега тя беше приета безрезервно от издателството. Дори се говореше, че е нещо изключително. Но преди да излезе от печат, се случи друго едно нещо, което отново го огорчи. В „Литературен фронт“ излязоха стихотворенията му „Пролетно разсъмване“ — цикъл любовна лирика. И веднага статия-писмо. Пълно гневно отрицание на печатаното във вестника и обвинение за пълна безидейност, дори и с намеци. Стана малка дискусия — „за и против“, — но защитата не беше така категорична, както отрицанието... Това е вече история, за спора се говори с недоумение. Лесно ни е сега да се усмихваме снизходително на себе си — но какво е било на автора тогава, той си знаеше... После излезе и поемата, но мина някак незабелязано. На другата година излезе една статия пак в „Литературен фронт“ и бе отхвърлена като несполучено художествено произведение.

За несъстоятелната дискусия около „Пролетно разсъмване“ може да се намери някакво извинение с нравите от онова време. Наскоро прочетох всички поеми, писани през тези години, и ми се струва, че неговата, макар че сам се отказва от нея, е с най-много качества. Поне личи, че е писана от поет с големи възможности. Не допускам, че рецензентът се е водел от нелитературни съображения, когато е писал статията си. Но така или иначе тези две неща счупиха нещо в характера на Иван. Той започна да ходи редовно на риболов с Фурнаджиев, Каралийчев, Дамян Калфов и постепенно се отдели от „тайфата“.

Стиховете, които той пишеше по това време, бяха особени по форма. Въмъкваше между стиховете свой свързочен текст в немерена реч. И те много се харесваха на читателите. Фурнаджиев възразяваше срещу формата им — всичко можело да се каже и в стих. Но Иван си имаше

свое обяснение — искаше стиховете му да приличат на „сказа“ на народния певец. И там има отклонения, които не са обяснение, а в още по-синтетична форма се налага настроението. Плод на тези негови авторски дирения са книгите му „Пролетно размъване“, „Стихотворения“, „Баладична поема“. После той се свърза с театрални среди и започна да пише пиеси. С безспорен и оспорван успех, а някои се играха в Москва, Хавана и други страни. Те и до днес не слязат от сцените на нашите театри.

И за най-голяма изненада на читателите той издаде след дълго мълчание нова книга стихове „Един бял лист“. Сега вече критиката прояви към нея подчертан положителен интерес. За читателите тук не става дума — тя излезе в обичайния тираж и едва ли достигна до тях, а отделни стихотворения той не печата в литературни издания. Май че всички критици, които писаха за нея, подчертаваха, че той бил един „нов Иван Радоев“, че новата стихосбирка се отличавала от предишните му книги. Всеки си има свой ъгъл на преценка. Това право не може да се отнеме никому.

И в първите си стихове, и в последната си книга за мене Иван Радоев е един от значителните ни поети. Навярно в това твърдение има и емоционален момент — свързва ни толкова годишно приятелство. И ако се направи един внимателен подбор от всичко писано от него, ще се види един чист и емоционален, обществено заангажиран лирик. Отличава се от другите от нашето поколение с това, че за всичко, което пише, той е съпричастен. Не го описва, а живее в него. Неговата самоирония в някои от стихотворенията му е израз на сила, на вяра. И когато се гневи срещу уродливите промени, които са станали у хората, той не казва „Вие“, а не отделя и себе си и това го прави още по-убедителен. И в стиховете си, и в пиесите той има едно творческо начало — нравствената чистота на нашия днешен живот.

* * *

Другият събрат — номерацията върви хронологически по време и оттук нататък разстоянието между едно от друго запознанство е някога не дни, а часове — беше Давид Овадия.

Сестра ми учеше физика. У нас идваха нейни колеги да четат за изпити. Научили, че съм печатал стихове, гледаха на мене като на човек, неспособен за сериозна работа. Между тях имаше един слабичък, буйнокос, нервен и все прекъсваше другите. Казваше се Леон Митрани — сега професор по физика. Той единствен ми оказваше от време на време някакво внимание и през една тяхна почивка заговорихме. Освен че най-много знаеше за Ръдърфорд, по техния си изпит, но и имената на доста от най-младите поети. Спомена ми и за един свой съгражданин, били приятели, също пишел — Давид Овадия. Обеща, че като го видел, щял да му каже за мене и обеща да ни запознае.

По това време — есента на 1947 г. — в „Литературен фронт“ излязоха две стихотворения от този Давид Овадия, които много ми харесаха. Разбрах, че е бил и партизанин. В тях нямаше познатия лирически пейзаж от партизанските песни на Веселин Андреев, та после да дойде другото, несрещаното дотогава — партизанското. Имаше в тези стихове нещо друго, което помня и сега — директно, ударно, съвсем „истинско“:

На стръмния, непроходим баир,
в гората букова се спряхме ние.
И каза младият ни командир:
— Ще чакаме. . . , а дойдат ли. . . ще бием!

.....
Аз виждам как другарите вървят
в ръцете с пушки през нощта тревожна
и мисля си, че нас да победят,
това е нещо невъзможно!

Представях си и автора на стиховете — едър, мрачен, със свъсени вежди. И че непременно в облеклото му е останало нещо от онова време. Ако не друго, то поне кепе. В ония купонни години това не се смяташе за екстравагантно.

И наскоро след това видях Леон, че говори в стола на „Мензата“ с някого. Видя ме и той и ми кимна. „Това е Давичо“. „Кой Давичо?“ „Давид Овадия“. И си тръгна.

Пред мене стоеше слаб, висок почти колкото мене младеж, с големи тъмни очи и гарваново черна, леко начупена коса. Носеше черна поизтрита железничарска мушам и обут. . . с шушони. Върви вярвай, че това е авторът на онези стихотворения, но щом Леон каза. . . Давид тръгна да излиза — аз подир него. Мълчеше, но това не беше пречка да почна за стиховете му. Казах му ги с малки изменения, почти наизуст. (И сега всичко, каквото прочета и ми е направило впечатление, запаметявам.) Това му направи впечатление, та вече беше по-благосклонен към мене. „И вие ли пишете?“ Значи Леон нищо не беше му казал и трябваше аз сам да се представям. Избързах да му се похваля къде какво съм печатал. Давид ме погледна подозрително. . . „Не съм чел. . . Но идвайте в кръжока. . .“ Изпратих го донякъде, разделихме се с надежда, че ще се видим в неделя на сбирката на „Воденичарски“.

След време Давид ми призна, че при първата ни среща съм го поласкал, но и отегчил. Тази моя словоохотливост му се сторила съмнителна — кой ли не иска да се докара пред непознати. И двамата не сме допускали, че след тази първа наша среща ще последват хиляди, ще се разхождаме нощем из глухите улици и парковете, ще си изплакваме взаимно „жалбите“, ще делим по братски всичко, каквото имаме, ще се дирим в тежки минути, ще ни ваят дъждове, косите ни по едно и също време ще почнат да сияят. Какво ли не се е случвало между двама ни — само още не сме се карали и сърдили, а и не остана време за кавги.

Когато излязоха и моите стихове в различни вестници, Давид първи дойде да ми каже, че ги е чел. Толкова — чел ги. Но държанието му вече беше съвсем различно — доверчиво, с подчертано внимание, не ме прекъсва. По-късно разбрах тази особеност в характера му — не умееше, стесняваше се да каже направо на автора ласкавата си оценка за прочетената му творба. Най-много да смънка „хареса ми“. А „зад гърба ми“ никак не беше скъп на похвали. За него беше важно не казаната дума, а отношението и поведението към човека.

Учеше руски език и литература и работеше като коректор във „Ведрина“. През време на обедите и вечерите в „Мензата“ се виждаше с приятелите си — негови другари от „онова време“: Доктора — партизанин от бригадата „Георги Димитров“, Йовката — един от малцината останали живи „Антонивановци“, Капитана, Илийката, Спас, Владко — участници в нелегалните ремсови групи в Пловдив. Те учеха в различни факултети. Присах ме в тяхната среда. Държах се така обикновено, че ако човек не им знаеше биографията, едва ли би предположил тяхното минало. Водаха се най-обикновени разговори около изпити, неуредици и понякога за момичета. Давид се дразнеше от такива подмятания, той беше свенлив. И почти никога нищо за литература. Отворех ли дума за стиховете на Давид — замълчаваха. И това си беше напълно естествено — те го знаеха отдавна, бяха го виждали като всичко друго, но и не като поет и изведнъж се появява името му в печата. Това не беше недоверие или подценяване — просто така е устроен човек. Да приема другия такъв, какъвто го е опознал някога.

И без да се откъсва от старите си приятели, Давид някак неусетно стана неразделен приятел на всички ни от нашата „мизийска“ групичка пишещи. Давид четеше много — главно руски класици. За мене Пушкин беше велик поет, но даденост. Той ми е чел негови стихове, не ония, които се учат в гимназията — и genialността на поета вземаше конкретен образ. У него почти винаги имаше някакво томче стихове. Доскучаеха ли му нашите разговори, може и да си разгърне някоя любима страница. И макар че не помнеше своите си работи, можеше да каже наизуст стихове от кой ли не автор. По това време господствуваше една аномалия — който харесва стиховете на Есенин, минаваше за идеологически неориентиран. Даже една журналистка, посетила курса в Своге, беше писала с възмущение, че там някои курсисти четели Есенин. А Давид, партизанин човек, харесваше стиховете му. След като кажеше някое от тях, даваше му оценка — авторът го имаше сред нас и му беше леко — „хубаво, много хубаво нещо!“ Ние тогава недолюбувахме Маяковски, а той го харесваше и знаеше и негови стихове.

По-късно, когато научих някои неща от живота му, разбрах, че тази негова стръв към четенето не е била случайна. Неговото детство и юношество е минало в осъдица — изкарването на хляба, а и нелегалната му дейност после са му отнемали цялото свободно време. Той чувствуваше, че литературната му култура е недостатъчна за бъдещата му писателска дейност, а

и беше решил да навакса изгубеното. И Давид, когото ние римувахме в закачките си с „упорит“, не се свенеше да стори това, когато вече всички ние го смятахме за „творец“. А харесваше от прочетеното само това, което му допаднаше. Той не обичаше да злослови по адрес на другите, по понякога отсичаше: „Няма култура — еднокнижен човек“ и за него това значеше много. И затова може би той не вземаше почти никакво отношение към организационната работа на младежката организация в курса си, а и често в партийната организация го критикували, че бил „пасивен“. Дал е каквото е трябвало за тези организации, нека сега другите да се засмат и да отделят време, за което той е дал дължимото. Пък и много се заседаваше тогава, много ценни за него часове се губели. . . „Хората ще се оправят и без мене!“

Давид пишеше стихове, напечата няколко нови. Четеше ни ги в чернова. И по моята памет сверяваше как е бил първият вариант. Тази моя способност да запомиям веднага чужди стихове го озадачаваше. А сам викаше как ставаше това — никога не ми е давал предварително ръкописа, нито съм го карал да чете нещо втори път. Навярно това ни обличи — знам ли. Не е ставало дума — не е тема за разговор между мъже. Съберем се някъде, почнем с песни, после някой каже, че „има и поети между нас“. Тогава вълната да се слушат стихове още не беше отминала. А се смяташе, че това ще поласкае присъстващите „кандидати за слава“. Идва ред и на Давид. Почва и току ме погледне — засечка. Аз му подшушна следващия стих. . . Чужди стихове казваше „безотказно“, а понякога забравяше своите. Може би се стесняваше от вперените погледи в него или пък от много поправки искаше да си спомни последния вариант и му се губеше продължението. А сред по-близки хора той направо предлагаше: „Кажи онова“. . . Аз тогава особено харесвах „Мост“ и започвах:

И на брега, преди да се смрачи,
при каменния мост дойдохме двама
с нахлупени каскети до очи
и със торби, праметнати през рамо. . .

(Сега прочетох отново стихотворението и видях, че е направил много поправки, според мен несполучливи. Оня вариант е много по-непосредствен и убедителен.)

Давид непрекъснато живееше със стиховете си — с поправките на вече написаните и мислеше за бъдещите. Все чоплеше нещо в готовите строфи.

През семестриалната зимна ваканция на 1947 г. го поканих да ми гостува на село. Близките му бяха напуснали Пловдив, а в ония гладни години на село все се намираще нещо. Обадих се с телеграма на баща си и той дойде да ни посрещне на гарата с една каруца.

Поехме в тъмната непрогледна нощ. Когато наближихме селото, решихме да пресечем полето и да се спуснем направо. Каруната заслиза по баира и изведнъж се обърна. Бяхме хлътнали в яма. Конете паднаха и те, но никой от нас не пострада. Как да е, отпрегнахме добитъка, изведохме го вън, а аз и баща ми започнахме да измъкваме на части от ямата „превозното средство“. Давид държеше конете. Оправихме се и пристигнахме у нас. След като се навечеряхме и се прибрахме в стаята, реших, че е редно да му се извиня за случилата се неприятност. „Каква неприятност? — сепна се Давид. Не беше чак толкова деликатен, да се прави, че не помни, като паднахме в калта. „Знаеш ли, добре че не свършихте бързо с баща си. . . Докато държах конете, аз поправих онези две строфи, дето ти бях казал, че не ми харесват. И онова стихотворение, за което говорехме, и него го написах.“ Каза ми двете нови строфи и новото стихотворение и седна да ги пише на лист. Само с Давид можеше да се случи такова нещо. Друг на негово място щеше да нервничи, да ругае, че сме го накарали да зъзне в голото поле, а той, отделил се от всичко, беше се вгълбил в своя си живот — в поезията.

Майка ми много се привърза към него, защото харесваше това, което ни готвеше, и го жалеше за неговата несръчност. . . „Това момче, както е непохватно, няма да му е леко в живота. А и самичко останало — без майка!“ . . . Беше поизстинала малко и го помолила да ѝ свари чай от орехови черупки, та да ѝ мине кашлицата. По това време аз бях някъде из село. . . Давид турил дърва в печката, напил няколко шепи черупки от начуканите орехи в чайника. Сложил го да заври, взел си книгите от нашата стая и седнал край нея да чете. Носеше си и учебници за

изпитите, и дебели томове на класиците. Изглежда, разговорът им е потърянал и се увлекли, но изведнъж сестреснали. Капакът на чайника подскочил и стаята се изпълнила с скафяв лютив дим... Давид не погледнал, но в чайника нямало вода. . . Върнах се — той се косеше от „нешастието“, майка ми го утешаваше. Съдниката била от не знам коя си година — време ѝ било да се подменя. Купихме нов — син. Старата го кръсти „Давичовия“. И тя като мен почна да му казва „Давичо“.

В дългите зимни вечери аз разпитвах Давид за миналото му, но той не беше от най-словоохотливите. Горчилките на немотията и социалната несправедливост го бяха тласнали в редовете на революционната борба. Но това неравенство му е носело преди всичко нравствени болки. Нима трябваше да се търпят самодоволните глупаци да се разпореждат със съдбата на другите само защото са богати? Победата на социалистическата революция ще постави всекиго на мястото му по достойнство и ум. А стремежът му към красотата — към поезията — пак е било инстинктивно продиктуван от чувството, че се спасява от униженията. За него времето на борбата беше свято време. Там проличаваха кой е истински човек и кой е нищожество. На първата нелегална ремсова сбирка, на която присъствувал, разгледали инструкцията „Как да се държим в полицията“. Имало описани всички видове мъчения. И най-накрая „ако задържаният получил присъда „смърт чрез обесване“, осъденият щял да избегне мъките, ако изгънел врата си нагоре. . . Страшно било да се слуша, но той решил, че жив няма да се даде да го заловят. И го включили в оперативна работа. Нямаше никакви заслуги. Бил е предан. А в тази си преданост е вършил и необмислени постъпки.

Какали му веднъж другарите — те не бяха нещо конкретно, — че трябва да провери бойната готовност на петорката си. Мислил, мислил и решил да е в действие — извикал всеки един от тях и му поставил задача. Ще трябва да пренесе важни материали до някаква явка. Поотделно на всеки обяснил по какво ще познае другаря, с когото ще се срещне, как пък той ще го познае, паролата, и предал на първия един пакет. Той съдържал добре увита пръст. Разставил петимата на различни места в града, отишъл и той на своето — на него последен трябвало да се предаде пакетът, пак с отличителни знаци и парола. Акцията минала безпогрешно, но младежите недоумявали защо е било всичко това. Той пък се похвалил с хората си и. . . щели да го накажат. Как така безпричинно ще кара една ремсова петорка да разнася пръст през целия град. Та моментата са се озъртали изплашени, можело е да привлечат вниманието на агентите, да стане провал!

И за времето, прекарано в партизанския отряд, говореше без особена охота. Получил нареждане да излезе — не се дори поколебал. Жалеше за нелепия край на най-смелия командир Леваневски. В спомените си „Август, август“ с по-голяма охота разказва за своето партизанстване. За мене това е една от най-добрите мемоарни книги за Съпротивата.

Къде е бил на самия Девети ли? . . . Ами. . . слязъл с отряда в града. Спали в едно училище. Панталоните му се били скъпал, та се „докарал“ със стражарски брич и си отишъл в къщи. Но преди това се видял с майка си. . . Отишъл в клуба, младежите го посрещнали с овации, вдигнали го на ръце, чакали да говори. . . „Голяма излагация беше... Искам да говоря, а не мога.. Пък и нищо не ми идва наум какво да кажа. . .“ После поискал да отиде на работа в местния вестник. Бил и редактор. Въобще по това време бил „комунист по професия“ — където го пращали отивал, но настоявал да учи.

Давид беше — твърдя, че и сега е така — дисциплиниран комунист. Но когато усетеше, че някой иска да прокара еднолично решение, заставаше напреко. . . Смяташе, че един студент неправилно е отстранен от университета и не криеше от никого това. Даже се беше изказал в негова защита. Но някои хора от партийната организация държели за първото решение. След време случаят се преразгледа и наказанието се анулира. И на едно събрание го накарали да си направи самокритика — за поведението си. „За какво — станал Давид. — Оправи се една грешка, изключението е отново наш колега, значи съм бил прав!“ Но пак го накарали — за своеволие и че не се съобразява с колектива. Не направи възражение. „Аз съм прав! Прав съм! Те да се срамуват от амбициите си!“

Давид издаде първата си книга „Партизански дневник“, приеха го за член на Съюза. Почнаха да го критикуват за неактивно участие в общия живот. На едно събрание четеше някаква книга. Изобличиха го — той вдигаше безпомощно рамене. „Отначало не разбрах, че за мене става дума. . . И то на най-интересното място. . . Не, не е прав — едностранчиво го е предал,

а има и още нещо, но той не го е знаел!“. . . Четеше повестта на Павел Вежинов „Нашата сила“, където главен герой беше партизанският командир Леваневски. . . Та какво по-важно можеше да има за него от това. . .

Давид вярваше — това беше опората му в живота. С тази вяра той беше отишъл в партизанския отряд. Разминавал се е със смъртта. В него гореше Вапцаровата „Вяра“. И всички стихове, които написа по онова време, са изстрадани от него. Понякога те носеха белезите на прибрзаност, но да пише за него беше и повеля. И дълг. А за това не може да се вини човек. Би трябвало най-напред да вникнем в неговата същност и тогава да произнасяме присъди.

Препрочитам сега отново стиховете му. Мъча се да си спомня да е писано някъде за цялостното му творчество. Става дума за поезията му — отделни статии ми идват наум, но дори и нещо като „Шрихи към портрета на. . .“ не мога да си спомня. . . Началните му стихове са като рамка на характерните черти на времето, когато ще се разгъне образ на един лирически герой. Те са графика — бяло и черно: преданост и предателство, героизъм и малодушие, саможертва и измяна, смърт и безсмъртие.

Историята пише се със кръв. . .

Аз мислех, че е туй изтрита фраза.
Но плаках аз, задъхан от омраза.
но падаха другарите убити,
но блискаше ме топла кръв в очите.

Повярвах аз във тези прости думи,
когато срещу вражите куршуми
вървахме не за слава, не за злато —
когато ни разстрелваха, когато

историята пишехме със кръв.

Той никъде няма претенции, че говори от името на всички участници в борбата, но методично изгражда образ на комунист, който изрича веруюто на Съпротивата. Воюва се за победа и в този гигантски двубой изкристализират моралните качества на човека.

Победата е извоювана. Боецът сваля патрондаша, обглежда изминатия път. Но не да прави равностетка, а да преосмисли задачите, които стоят пред него. . . Давид не може да се освободи в поезията си от дните на антифашистката борба. Но те не са му бремене. Връща се към тях, за да не се забрави колко скъпи жертви са дадени, колко млади прекрасни живота са прекъснати, за да живеем днес ние нашите дни. И неслучайно по-голямата част от стихотворенията са посветени на загиналите, в основата на много от стихотворенията му стои един отладен живот. И от подбора на хората, за които пише, и от трагичните съдби, които рисува, той в същност разкрива самия себе си.

А на такъв поет, на такъв човек не може да не вярваш.

* * *

Името на Иван Давидков знаех, преди да дойда в София. Бях чел негово стихотворение (или стихотворения) в „Народна младеж“, а може би и във „Ведрина“. Тези два вестника даваха път на начинаещи писатели, но това „млад“ и „творец“ бяха широки понятия. Често пъти под „млади“ се криеха беловласи и безкоси неосъществени автори, а колко бяха или шяха да станат творци, едва ли някой смееше да изрече „да“-то на глас. А от стиховете на Давидков бе видно, че е и „млад“, и „творец“.

Давидков ми припомни веднъж, че сме се запознали през зимата на 1946/1947 г. в редакцията на в. „Народна младеж“. Аз наистина идвах по това време в София — бях изпратил предварително стихове до младежкия вестник. Алексей Сегренски ни запознал. Бяхме във весело настроение

и Иван твърдеше, че от всеки джоб съм вадел по десетина нови, преписани на машина стихове и съм ги групал на бюрото пред земята си и след малко той не се виждал зад купчината. И уплашен от грамадата и че е възможно да реша да му ги прочета и на него, побързал да напусне редакцията — чак долу на улицата си отдъхнал. Тогава да поискаш да прочетеш на някой събрат стиховете си и той да се чувствава задължен да те изслуша докрай, беше напълно в реда на нещата. . . Тази среща аз обаче не си я спомням. Навярно е било само едно ръкоистискане и сме се разселили. И както се случваше тогава, запознаващите смъкнаха имената си и често не знаехме името на човека, с когото сме се ръкували. „Запознайте се с другаря!“ — това „другаря“ говореше много неща.

На една от първите сбирки на кръжока „Воденичарски“ едно къдрокосо, набито момче прочете с гърлен глас стихове. Това беше за мене запознанството с Иван Давидков. Беше лирически цикъл — тъжни есенни полета, железопътна линия и тунел. Селяни, облекли войнишки униформи, отделени от земята, държат в ръцете си студеното желязо на пушките и си мислят за селата, за мирния труд. Краят на последното стихотворение особено много ми хареса и го помня и до днес. Почна обсъждането — слушателите не бяха много възторжени в оценките си. Критикуваха автора, че не е достатъчно идеен, че тъгата по селата е отвлечена, романтична, а там е кипяла тогава борба, и т. н. Имаше и обратни мнения, но навярно аз съм бил най-възторженият, защото, след като си тръгнахме, стана така, че продължихме разговора с Иван. Тогава, преди да отидем на обед, се правеше малка разходка до „Орловия мост“ и обратно. Групичката беше голяма. Другите бяха близки с Давидков — той вече следваше втора година — подхващаха пак разговор за стиховете му и ги сравняваха с някакви други, които чел по-рано. Там в една строфа се говорело за момиче — намекавах му, че е влюбен или разлюбен — не знаех онези стихотворения, та не дадох ухо на качките. Иван вървеше до мен, цупеше се — подмътанината го дразнеше — разсърди се, каза нещо обидно и демонстративно се обърна и пое сам нагоре. . . Разбрах, че е стеснителен и свенлив. Във веселия разговор нямаше нищо обидно, но той се засегна.

Ние се срещаме всеки ден по коридорите на университета, в „Мензата“, на сбирките на кръжоците „Воденичарски“ и „Жар“. Не беше много контактен човек — смушавах го шумните разговори, арогантността, самоизтъкването, директната безпардонност на някои. Не знаех как да се държи с такива хора и му беше неловко. „Отвореността“ на парвенютата го сковаше и той гледеше да се измъкне и да остане сам. Беше от село — Живовци, тогава Врачанско, — учил в Михайловградската гимназия, градската среда като че ли го потискаше. А може би тази чувствителност идваше от детството му. Беше израсъл при втори баща. Родният му, чието име носеше, Давидов Иванов Витков, секретар на комсомолската организация в селото, по време на Септемврийското въстание (срещнах името му в едни спомени) — беше починал, когато е бил дете. Имаше нещо есенинско у Иван, а ние не го разбирахме и често сме се шегували с непохватността му. Това го казвам сега като самокритика, с толкова години закъснение.

Макар че обичаше често да си остава сам, Давидков не скучаеше. Да чете стихове за него не беше никакъв навик, а насыщаща нужда. И понеже беше прочел всички стихосбирки от български автори, продавачките на щанда на „поезия“ в руската книжарница го знаеха и му запазваха всички новоизлезли книги от съветските поети. Той ни осведомяваше къде и кога са пусявали за продажба едни-кой си книги и какво има в нея. Знаеше и какво се очаква да пристигне. Тръгнеш ли с него да се разхождаш, непременно пътят ще мине и през някоя от книжарниците. Жаждата и востановителността му да има всяка новоизлязла книга стана причина да извърши веднъж едно нощно пътуване от Горна Оряховица до София.

Бяхме на литературно четене из тоя край. . . По това време сред кръжочниците много се говореше за поезията на Есенин. Щастливците, които бяха чели стиховете му в оригинал, се брояха на пръсти. С неприкрита завист ние споменавахме кой имал негова книга. По едно време някой каза, че в Съветския съюз се готвело негово издание. Навярно да се покаже, че е осведомен или пък за успокоение на нетърпеливите, припрените шурмуваха веднага книжарниците, но не само продавачките, а и управителите им казваха, че дори не са чували за такова издание. Та вечерта в ресторанта, след като четенето бе минало, Давидков взе да си говори на глас какви книги се очаквали да дойдат и кои ще си купи. Вече два дни отсъстваме от София,

може и да не останат за него. „Преди да тръгнем, аз си взех оттам Есенин“ — каза между другото Иван Радоев. Давидков трепна. И аз подскочих — Дашката го каза толкова уверено и със самочувствие, като че ли е притежател вече на не знам кое съкровище. Погледнах го и той ми намигна — „подпалваше фитилите“ на другия Иван. „Две томчета — бяла, грапави корици, със златни, бити букви.“ Давидков хапеше устни и свиваше вежди. А Радоев продължаваше да налива масло в огъня. „Мислех, че ще има предговор, но само портретът му е в началото. Даже и коментар няма, тъй както си ги е писал човекът.“ „А „Персийски мотиви“ и „Възвращение на родину“ има ли ги?“ — май че се усъмни в думите му Давидков. Но Дашката се облегна на стола и каза наизуст стихотворенията, за които го питаха — той си ги знаеше отпреди. Давидков не се сдържаше вече на стола, повика нервно келнера, плати си сметката и каза, че се прибира да спи. Излезе и ние решихме да тръгнем след него, да го настигнем и да му кажем, че Радоев се е шегувал. . . Отидохме в хотела, но и там го нямаше. . . А през това време Давидков заминал за гарата, качил се на първия влак и потеглил за София да дири и той двете томчета с белите грапави корици и вбитите златни букви. . . Разсърди ни се и дълго време не ни говори. А стиховете на Есенин излязоха след две години — зелени корици, май че и с предговор.

Давидков пръв от нас постъпи на работа. „Врачанинът“ Асен Босев беше харесал като поет своя земяк и му предложи да постъпи на работа във в. „Септемвриец“. Това беше малка изненада не само за мене — стиховете на Давидков бяха „сериозни“, как ли щеше да се преустроива сега. Публикациите му в литературните издания като че ли пооредяха, но за сметка на това се появяваше често на страниците на пионерския вестник. Зает с редакторската си работа, той се поткъсна и от старите си другари. Пък и не обичаше да си губи времето по ресторантите, в празни разговори, нито страдеше от манията да доказва на някого нещо си, а най-малкото пък — да се самодокazuje. Работеше и издателство „Народна младеж“ пушна първата му книга — картина, с илюстрации от Вадим Лазаркевич. (Нея той не я споменава никъде.) После събра пионерските си стихове в сборника „Знаме с петолъчка“. Престана да идва на нашите сборки на кръжоците, отдели се. Мислех си, че вече едва ли ще задругаруваме, но случи се така, че срещите ни зачестиха.

Веднъж някой предложи да излезем с влака по Искъра и да прекараме там деня. Събрахме се голяма компания. Всеки дойде с приятелката си, а Давидков и Пеньо Пенев — самотници. Слязохме на гара Елин Пелин (сега „Владо Тръчков“) и се спуснахме в долината при реката. Прегазихме Искъра (ако от него да нямало по-дълбоко) и се настанихме на една полянка. Някой видя, че под нас, на завоя на реката, има каик и го докара наблизко. Решихме да се повозим и дълго шляпахме из водата. По едно време Пеньо реши, че трябва да се прояви. Скочи през борда — водата му стигаше до гърдите — и заяви, че ще обърне каика. Беше изнервен от самостата си и реши да блесне с нещо пред „дамите“. Колко е един каик за силен човек като Пеньо. . . Почнахме с молби, с увещания, мяхахме се да балансираме тежестта, докато накрая излязохме сухи на брега. До бой не се стигна — Пеньо се засрами от постъпката си, нарече ни за собствено самочувствие „страхливи еснафи“ и замина мокър към гарата да чака влак и да се прибере.

Хапнахме надве-натри и с развалено настроение тръгнахме да се връщаме. В ранните следобедни часове бяхме сами на перона на гарата. Седнахме на пейките. И изведнъж Давидков запя. Това беше най-голямата изненада за деня. Стеснителният мъчливец, навъсенят самотник, за каквото сме го смятали досега, обичал песните и можел да пее. И то как пеше само! . . . Присъединихме се към него не от желание да разсеem неприятното чувство след злополучната екскурзия, а по-скоро от изненада. Пък и руската песен, която подхвана той, беше любима на всички ни.

Ние, лето се смятахме за „певци“, дето правихме хор, лето без подкана започвахме на всяко приятелско събиране репертоара си, трябваше да признаем, че Давидков по нищо не ни отстъпва. Беше музикален и сам си правеше вариации на мелодиите, отделяше се някъде, пак в общата мелодия и ставаше многогласно хорово пеене. В купето на влака надухме главите на и без това изнервените пътници, но те разбрана, че не сме пияни, а пеем така, защото ни е весело, оставиха ни на мира. Влакът беше „увеселителен“, та си дадохме правото да веселим хората. И понеже спирахме на всяка гаричка, имаше време да изкараме целия репертоар. От този ден до заминаването му в казармата ние се виждахме много често. Той се отзоваваше винаги на поканата,

когато знаеше, че ще се пее. А тясната квартира на Тодор Попов — тогава млад композитор — слва ни побираше.

Заедно ни приеха за членове на Съюза на писателите. След година-две излезе и първата му „сериозна“ книга — „Украинецът с бялата хармоника“. Струва ми се, че не беше забелязана от критиката или по-точно не беше благосклонна към нея. Имаше бележки, че в някои стихотворения на Давидков няма достатъчно остър идеен заряд, а и намеки за формалистични забегки. Освен това издадената вече книга за пионери ги раздвояваше и не знаеха къде да го причислят — към детските писатели или при поетите. Тогава „смяната на жанра“ беше равносилно на творчески провал. В случая премълчаването на Давидков от някои критици нямаше чак толкова драстична основа, но предпочетоха да изчакат.

Давидков отиде войник. Изпращаше от казармата стихове. Събра ги в една самостоятелна книга — „Рамо до рамо“. Прочетох я и ми хареса. Реших да напиша и рецензия за нея. Тогава — след злополучното настъпление на критиката срещу романа „Тютюн“ — много от оперативните критици замълчаха, та рецензии започнаха да пишат самите писатели. (В юбилейния брой на „Литературен фронт“, посветен на тридесетгодишнината му, Петър Пондев се спира по-подробно на този въпрос.) Но в отдел „Критика“ на „Литературен фронт“ забавиха отпечатването ѝ. На редактора му се стори, че трябва да дозирам положителната оценка с отрицателната, да се получи „баланс“. Такава беше тенденцията във всички статии тогава. Поправих нещо по указанията и я предадох отново за печат. Ден-два след това в редакцията дойде и самият Давидков. Дошъл си в отпуската, та да види какво става с изпратените стихотворения. Имаше някакво тържество — беше вече на разваляне. Пръв го забеляза Гошкин и му се зарадва. (За мнозина, по-вече се занимава главно с литературна теория, Гошкин беше „сух“ човек, а той си е възторжен и сърдечен човек.) „Четоха ми твои стихове — посрещна с разперени ръце той Давидков, — имаше едно за проектиране на филм в полето — голяма работа. И другите ми напълниха душата!“ „Аз написах рецензия за книгата“ — изстрелях го на един дъх аз. „Тъй ли, че защо не са ми я дали досега? Я да видя каква е, че да я пуснем!“ — Гошкин забърза нагоре по стълбата към стаята на критиците.

Останахме двамата с Давидков. Край нас Луканова прибираше столовете. Свихме се в ъгъла до прозореца. Това, че Гошкин харесва стиховете му, беше изненада и за двамата ни. Иван искаше да поговорим за рецензията ми — за нея той нищо не знаеше. Не ме питаше за общата оценка, а за друго, което според него беше най-важното по това време: „Има ли в стиховете му неща, за които могат да се заловят другите критици?“ Не разбирах въпроса му. „Нали знаеш, чел си, че съм бил формалист!“ Но той не беше тогава единственият травмиран поет. . .

Статията излезе в поредния брой на „Литературен фронт“. Есента на същата година редакцията на сп. „Български воин“ събра трима млади поети, първите книги на които бяха посветени на войнишкия живот: Найден Вълчев — „На южната граница“, Димитър Дублев — „Стихове от заставата“ и Давидков с „Рамо до рамо“. Трябваше да ги снимат заедно, та снимката да излезе в общия блок от рецензии, озаглавен „Трима във войнишки шинели“. Тогава аз писах рецензия и за книгата на Дублев. Давидков ми благодари за моя отзив в „Литературен фронт“. Вълнуваше се, че новата му книга се посреща с внимание, без недостойни подмятания за идейна незрелост.

Струва ми се, че първата поетична книга, която прикова вниманието на читателите и накара критиците да се замислят за дотогавашното си отношение към творчеството на Давидков, беше „Днепър под моя прозорец тече“. Макар че и аз знаех всичко, което той беше писал дотогава, новата му книга и по-специално някои стихотворения в нея ме развълнуваха. Не говоря за чистия стих, за образността, за римите и образите. В това отношение притежава поетично майсторство. За пръв път го почувствувах освободен от себе си, усетих го как е преминал вече оная граница, толкова напълно нужна за поезията — да бъде дълбоко искрен и да говори само за изстрадания от него неща. Дори когато пише стихове за родината — най-изконсумираната тема от всички поети, — той внушава своята синовна обич. „А жеравите все летяха/към Дунав и Марица.“ За пръв път в стиховете му напираше болка, гамата на човешките чувства ставаше все по-богата и по-богата. Беше намерил себе си — истинското начало на своя си път!

В новите книги, които издава, няма рутинна. Не се повтаря като похват, настроение — не се чувства еднообразие, толкова често срещано в доста от книгите на нашите връстници. Давидков е спасен от ерозия в поезията, защото пише и проза. Наричат я „лирична проза“. От такива допълнителни квалификации се нуждаят произведения, които будят възражения и у самите ценители. Повестите и малките романи — някои от които имат автобиографичен характер — са чиста проба белетристика от най-доброто, което се създава в нашата литература. В тях има образи, атмосферата на времето, те самите са в това време. Какво друго трябва за една пълноценна художествена творба. Маниерът и стилът са пряко свързани с душевността на автора — не всички са длъжни да бъдат толстоевци и дикенсовци. За мене тези книги помагат да се разбере нравствената същност на автора и допълват творческия му портрет. Те не са пауза, през която да събере нова енергия, за да напише стихове, а вътрешна необходимост за изява. Давидков е човек, който се изявява чрез литературата и формите на тази изява зависят от това, което го вълнува и иска да сподели с читателите.

А да дириш постоянен творчески контакт с хората, това е най-верният път към значителната литература. Книгите на Давидков много точно доказват с художествените си качества този неотменен закон.

* * *

Сливналиите са особен род хора — всичко що е тяхно, си е както трябва. А и има с какво да се похвалат хората. И хайдутите им хайдутите, и революционерите — революционери. Пък и за поезията да не говорим. Като се започне с „Вятър ечи, Балкан стене“, та се стигне чак до „Под липите сам самотен“ — все техни хора са ги писали. Когато за първи път отидох в Сливен, минах през Стралджа. Още на перона на гарата ме навалиха едни приказки: „Нашият борчески град Сливен!“, „Той е сливналия, грешка няма!“, та ме втрещиха. На тръгване чак до гара Твърдица пак все това: „Сливналии, та сливналии!“. . . Блазе им на хората от някои градове. Държат да изтъкнат съгражданите си, та да видят останалите къде и с кого са расли. Ние северняците, дето сме родени между Искър и Янтра, правим всичко, за да очерним нашия човек. И тогава, когато всички показатели за съвършенството му са налице, ще се намери някой да ни отвори очите: „Ама баба му е гъркия!“ и всичко рухва. Не може да е „мал“, щом му е такъв коренът.

Радой Ралин пък можеше да се смята за образец на жител на града на „Сините камъни“, „Карандила“ и възпетия от Багряна вятър. Но трима души той особено тачеше: „Наско“ — проф. Атанас Стойков, за марксистическата му начетеност и принципност, „Дучо“ — кинорежисьора Дучо Мундров, за твърдостта му в изпитанията на революционната борба, и „Жоро“ — Георги Джагаров, чиято звезда на поет не беше още изгряла, но щеше да заслепи всички ни. Атанас Стойков беше отговорен работник в апарата на Централния комитет на СММ, а Дучо Мундров и Георги Джагаров учеха в Москва.

Стиховете на Джагаров знаех от сп. „Българска реч“. Не мога да кажа, че тогава са ми правили особено впечатление — не се отличаваха с нищо изключително от стиховете на другите ученици. Но щом Радой твърдеше нещо, не можеше да не му се вярва. . . По това време в Литературния институт учеше и Лилиана Стефанова. За Димитър Методиев чух по-късно, макар че той по това време е имал издадена стихосбирка — „На шум“, излязла в Пловдив. Стиховете на Лилиана знаех от „Средношколско знаме“, от време на време се появяваха и нови — преводи в светските литературни издания. Джагаров обаче упорито мълчеше.

В края на лятото на 1948 г. в ресторанта срещу турската легация на булевард „Руски“ по това време на един обед зърнах приятеля си от плевенската гимназия Рекс — бивш политзатворник, студент в Москва. С него седеше негов връстник и двамата ми махнаха с ръка да отида при тях. „Ето ти още един „конгарлама“ — така наричали някога в затвора поетите. — „Чувал ли си за Георги Джагаров? Ето ти го!“ — представи сътрапезника си Рекс. — „Като разбира, че сме от един край и приятели, все ме разпитва за тебе. Какво разбирам аз от вашите работи!“. . . (Рекс скромничеше. И той правеше някога литературни опити. В Москва беше председател на землячеството на нашите студенти, учеше сериозни науки и не идеше такъв човек да е „ковгарлама“. Сега той е автор на няколко книги и май че има пред името му — Цветан Йорданов

Цанев — и „професор-доктор“ по обществените науки. Майка му — рядко мила жена, — като чу, че е „кандидат на науките“, се затюхка: „Пет години учи и. . . „кандидат“. Дипломата, дето я имаш, да не е фалшива, бе Цветане?“)

Джагаров, наш връстник, с буйна черна коса, с високо чело, дълголик, с бяла изопната кожа на лицето, започна разговора настървено, с нетърпение. Дошъл си във ваканция, прекарал я на село и в Сливен, той искаше да научи много неща за литературния живот в София. Освен с Радой Ралин той май не беше близък с нито един писател в столицата. Интересуваха го главно новите хора, чиито имена беше срещал под стиховете и разказите във вестниците, за живота в литературните кръжоци, за всичко, което може да възбуди един млад човек, отделил се временно от страната си. Рекс си придаде важност, погледна ни снизходително и си отиде. Останаме само двамата.

Разхождахме се до късно през нощта. Обиколихме няколко пъти „Парка на свободата“. Рецитирахме стихове — аз свои и на останалите членове от кръжока ни; Джагаров от неизвестни на мен млади съветски поети, други от утвърдени вече имена. Минахме и към нашата класика и ни стана и на двамата приятно, че харесваме едни и същи работи. Определихме си среща на другия ден преди обед и се разделихме с болка. Колко неща още имахме да си кажем.

Срещнахме се в уговорения час. Беше неделя. Джагаров имаше среща с Фурнаджиев в редакцията на „Литературен фронт“. Обадил му се по телефона, че си заминава след два дни — те се знаели от Сливен, — и главният редактор настоял да се срещнат веднага. Щял да бъде в редакцията, други хора няма, могат да си говорят спокойно. . . Бях печатал вече стихове там, Фурнаджиев ме знаеше, та отидохме и двамата. Преди нас при Фурнаджиев беше дошъл и Светослав Минков, та в малката стаичка пак стана „навалица“.

Фурнаджиев беше нещо угрижен — след две-три седмици напусна редакцията на „Литературен фронт“. Минков пък — развеселен и както рядко се случваше — разговорлив. . . Отначало помислих, че срещата между Джагаров и Фурнаджиев ще има чисто землячески характер. Започнаха да говорят за сливенски работи, за някакво наскоро станало убийство в един завод, за хора, чиято съдба интересувахе Фурнаджиев. Аз и Минков мълчахме, а и Джагаров не беше много словоохотлив. Мъчеше се да прикрие възбудеността, нетърпението си. Опитва се на няколко пъти да прехвърли разговора на литературна тема, но неразрешените землячески проблеми нямаха свършване. . . По едно време главният редактор извади от чекмеджето на бюрото си няколко измачкани листа със стихове и захапа цигарето си. . . „Сега за това, дето ми го даде Радой. . . Четох стиховете — още са суровички, а първата публикация трябва да е друго нещо. Вие можете — ще напишете и ще ми изпратите други!“ — и подаде листовете на Джагаров. Бяха негови нови стихотворения и аз изгарях от любопитство да ги чуя. И Минков настоя — аз тогава не знаех, че той имал слабост към поезията.

Стихотворенията бяха пет или шест. Две от тях с „бригадирска тематика“. Тогава бригадирските стихове бяха на мода. Останалите — за родния край. В точни строфи бе описан пейзажът на селата, горите и Балкана, романтично-приповдигнато напомняне за стихията на борбата, минала и през тия места. . . Приличаха на старите стихотворения, които бях чел в „Българска реч“. . . Не бяха още онова, което очаквах и за което толкова пъти ми беше говорил Радой. . . Минков каза няколко одобрителни думи, но в общи линии беше съгласен с Фурнаджиев. Прочете си сам едно от тях, в което имаше гори, огласени от „гайдунци“ или „хайдутски пискуни“ — то беше му допаднало най-много.

Джагаров не беше покрусен от оценката. След като я чу, се отпусна. Стиховете били стари. Последните години не му било много до поезия. Бил изпратен да учи в Съветския съюз някаква положителна наука — беше нещо свързано с горското стопанство, но Радевски, който работеше тогава в нашата легация там, му помогнал да се прехвърли в Литературния институт. Още не усвоил добре езика, трябвало да готви първите си изпити. Всички напомняли едно и също нещо: — Те са вече представители на нашия народ и не може как да е да застанат пред професорите! . . . Толкова бил заангажиран, та дори и не е смее да мисли за поезия. . . Стиховете дал на Радой по негово настояване. . . Фурнаджиев хапеше цигарето си: „Разбирам ви. . . Ще изпратите други — ще чакам! Вие можете. . . Пък и млад сте още — ще мине и замине и ще седнете да пишете!“

Мислех, че като останем само двамата, Джагаров ще изрази по някакъв начин огорчението си от не дотам ласкавия прием. . . Но той сгъна листовите, прибра си ги и повече не отворихме дума за разговора с Фурнаджиев. След два дни се връщаше в Москва. Трябваше да вземе окончателно решение по някои неща от личен характер. Бяха болезнени и за самия него и никак не му беше лесно. . . Сподели ги с мен. Това, че той менаправи съпричастен на нещо свое, от живота си, ме изпълни с доверие към него. Макар че се познавахме само от два дни, аз го почувствувах много близък вече. Заживях с болката му. . . Разделихме се повече от приятели.

Струва ми се, че до неговото окончателно завръщане в страната не сме се срещали. Иначе редовно получавахме известия един за друг. Аз вече чаках да прочета новите стихотворения на Джагаров, но никъде не се появи неговото име. Казвах — пишел. Всичко било още дълбоко закомспирирано — не бил доволен от себе си. Това ме изпълваше с още по-голямо уважение към него. Говорех за него на приятелите си, които още не бяха го виждали, и те станаха задочни близки. И един ден в „Литературен фронт“ препечата на страниците си статията на Пospelов от „Литературна газета“, посветена на творчеството на Георги Джагаров. В отделино каре бяха и стиховете, за които ставаше дума в статията. Това, че именно Pospelov пишеше статия за тях, вече ни говореше много. Той беше автор на една от „Теориите“ на литературата — излезе след тази на Тимофеев, и казваха, че първата имала идейни грешки. Беше и член на ЦК на КПСС. Това не мога да твърдя със сигурност, но някой ни беше казал, че името Pospelov се среща сред избраните на последния конгрес — Деветнадесетия.

Но главното в случая не беше кой пише статията и самата оценка. Стиховете звучаха с особена сила, та похвалили думи за тях ни се струаха само като регистраторски. . . И после пак дълго мълчание. . . А ние чакахме целият печат да бъде вече зालан с новите творби на Джагаров.

Когато се завърна, вече завършил, и постъпи на работа във в. „Литературен фронт“, той също така не се натрапваше на читателите с честите си публикации. Посрещнахме го като отдавна чакан гост, а приятел. В стаята му, където идваха сътрудниците, винаги имаше хора, навярно сме му и пречели на работата. Всеки чувствуваше нужда поне веднъж през деня да мине оттам. Подхванатите разговори продължаваха в ресторантите, където се хранехме, и завършваха в някоя от нашите квартири. Често и в неговата — на ул. „Ален мак“. Стаята му бе таванска, в съседните живееха други студенти, та не ни притесняваха. Даже и те понякога се присъединяваха към общата ни компания.

Джагаров продължаваше да работи над написаните вече стихотворения, четеше ни от време на време по нещо, но поотделно чути не даваха пълнота, какво ще представлява книгата му. По-точно не можехме да усетим реално цялостното ѝ звучене. Той искаше редактор да му бъде Христо Радевски и само на него доверяваше всичко. Вече публикуваните се подеха от читателите, изпълняваха се на литературни вечери от артисти. . . Постепенно първоначалните емоционални изблици при първата среща затихнаха, нещата започнаха да добиват нормалния си вид. Всичко, така да се каже, се нормализира.

Стана така, че нашите срещи започнаха да оредяват. Джагаров като че ли се изморяваше от дългото общуване с даден човек. При активното му контактуване с всеки един от нас поотделно много бързо ни „изчерпваше“. По своemu той „влизаше“ у човека, с когото дружеше, ставаше му ясен и ако нямаше нещо, което да го задържи, завършваше ново познание, пак така близко и атакуващо от негова страна. Новите приятели се множаха, старите дружби се занемаряваха, за да се подновят след време отново и отново да се повтори кръговратът. Не мога да кажа, че беше рязък с хората, когато прекъсваше честите си срещи с тях, нито пък когато подновяваше дружбите, се впускаше в излишни обяснения. . . Той имаше нужда от хора, те му действаха като катализатор, за да се изживява. Имаше нещо „атаманско“ в замаха му, особено когато беше убеден в правотата си. Може да не си съгласен с него, може да си готов да му възразиш, но той те покоряваше с държането си, заразяваше и без да ти се налага, вътрешно си се предавал. А не беше лесно да го накараш да се откаже, да го разубедиш, да го превиеши.

Стихосбирката му „Монте песни“ излезе през 1954 г. Бе веднага разграбена и, струва ми се, веднага бе пуснато второ издание. Той беше първият поет от нашето поколение, който успя да накара читателите да се наложат над издателствата. По това време не бях в България и от рецензиите, които четях за книгата му, разбирах, че всичко около него е „на криле“. После, след

обсъждането на годишната поетическа продукция, разбрах пак от информацията в „Литературен фронт“, че около „Моите песни“ е имало бурни дискусии при оценката на художествените й достойнства. През Букурещ мина Тончо Жечев, организационен работник тогава — знаех го като приятел на Здравко Петров и че има литературни интереси. (Не съм и допускал, че пише статии, а след време ще се откаже от всичко в името на литературата.) Тогава той стоеше настрана от литературните разпри, не беше и много разговорлив, но понеже и Здравко бе взел някакво участие, разказа, ми каквото си спомни — бил на това обсъждане. Когато след време се върнах в страната, това, което предполагах, се потвърди — книгата на Джагаров е била атакувана не от литературни съображения. Целели са да уязвят редактора му. Такива неща се срещат в литературния живот на всички страни — то е нещо като „професионална“ болест“.

Джагаров бе надживял вече дребните огорчения, но те му помогнаха да погледне на света с други трезви очи. И от позицията на революционното си минало, на комунистическата с нравственост, той страдаше, че в нашите дни могат да се явят и бурени, които да задушат прекрасния посев. И втората му стихосбирка съдържаеше стихове за отговорността на човека пред живота и бъдещите дни. И някои критици, които само с лакмусова хартийка измерват съдържанието на течността — киселина или основа, — бяха разколебани. Той сам чувствуваше това и тури мотото на едно от стихотворенията си: „На тия, които ще кажат по повод на стихотворението „Гора“, че авторът се е смутил и объркал.“

За хората, които не са били близко до Джагаров, и тия, дошли в литературата, когато той беше вече утвърден поет, творческият му път им се струва една безукорно права възходяща линия. Що се отнася до признанието и успехите. И наистина първата книга „Моите песни“ — като се изключат пререканията на обсъждането на продукцията за годината — беше приета безрезервно и от читатели, и от критиката. Стихотворенията наистина носеха нещо ново за нашата поезия. Като форма те бяха лаконични, мисълта поднесена синтезирано и обобщено. Но най-главното в тях беше патосът. Подборката беше направена много грижливо и всички стихотворения, взети заедно, звучаха като поема — преди всичко с образа на младия комунист, който оставаше в съзнанието. Чужд на всяка лакировка и литературщина, на банална декларация, часовете на инквизицията се сливаха с историята, с вечното, със съдбата на народа.

Втората книга не смути, а разколеба някои почитатели на поезията на Джагаров. Вместо да разберат гражданската му позиция, започнаха да тълкуват буквално всяка негова дума, за да се стигне дотам, че той да парира нападките с мотото на стихотворението „Отговор“. Излязоха и някои рецензии, които днес ни карат да повдигаме недоумяващо рамене. Спомням си една от тях — забравил съм автора ѝ. Той имаше особено аргументирани бележки за лиричния цикъл „За да се роди човек“. Отрицанието си мотивираше с липсата на идейност. Вярно, че хората се обичат, но това не е достатъчно, за да се напише едно стихотворение. Трябвало да се покаже „новата любов“. Башите винаги са обичали децата си, но Джагаров бил длъжен да покаже обичта на башата-комунист. И следваше заключението, че новата книга на Джагаров е идеен спад.

Критиците, които сега разглеждат поетичното творчество на Джагаров, елиминират голяма част от стихотворенията му. Те вземат за пример няколко, жалонират пътя му само в една посока, а с това обедняват диапазона му на творец, с това го осакатяват и него душевно. За тях например не съществува стихотворението „Разминаване“. Та ако си послужим с техните догматични аргументи, то съвсем се родее с цитираната мисъл на Маркс: „Подлагай всичко на съмнение.“ Та нали човек живее, за да разбере заобикалящите го неща и явления и да ги осмисли. И горчи в душата му болката от разминаването с хората.

Веднъж се спряхме с Веселин Йосифов. Между другото му се оплаках, че ме боли китката на ръката — на години сме вече, ревматизмът се обажда. Той се загледа в ръцете ми и най-неочаквано и за себе си каза: „Земя като една човешка длан...“ И изненадан, и смутен започна да ми обяснява отде наде е казал този стих от Джагаровото стихотворение. „Ей тъй, ненадейно ми дойде наум и го изрекох... И като помислиш по какъв повод... Забелязъл съм, че навалят ли те стихове по повод и без повод, не съм се замислял как точно става, но винаги са от голяма поезия.“

И аз мисля тъй!

Много ми се искаше да напиша отделни страници за всеки мой връстник. В ония години ние бяхме вкупом, рамо до рамо. Не само мене грее споменът за миналите дни. От друга страна, си помислих, че това, което пиша, не е отчетен доклад — въпреки старанието на комисията, които ги изготвят, пак пропускат не един и двама — и съвсем не ми се иска да завърша с лекомисленото и безотговорно „и др.“, защото с хората, които по принуда пропускам, се срещаме всеки ден. Но това „по принуда“ или по-точно самоограничението ми не ми е наложено от никого. Просто аз вземам първите си запознанства с „колегите“ от самото начало на пътя ни и прекъсвам хронологичния ред, защото се боя, че може да се увлека и на страниците да преобладават анекдотичните случки. Спрях се на началните дружби — до края на лятото на 1948 г., — а след това те се множиха, завързвах нови сърдечни приятелства, разминавахме се със стари другари. Твърдя, поне за мене е така, че макар да работехме в област, където много лесно можеше да се засегне нечие честолюбие, и досега чувствавам, че нищо от онази топлина не е изстинало. Годишите, разбира се, казаха своето, но то е неминуемо и не е съществено. И сега, когато се срещам случайно, не може никой от нас да не започне в по-късните часове с „Помниш ли?“ и това е нашето богатство. А за мен самият е неограничен капитал.

Да се напише цялостен литературен портрет на нашето поколение, не е по силите ми. По-голямата част от някогашните млади начинаещи писатели са вече наложени творци в нашата литература. И ако до преди десетина години тяхното творчество се отминаваше с неувереност и понякога със снизходително премълчаване, днес за тях се пишат отделни литературни студии и обемни статии. Не един и двама са отличени с най-високата награда за литература в нашата страна — Димитровска; на други са присъдени звания. За мен това не е формален показател, а оценка и признание. И все пак смятам, че не сме максималисти, не от ревност припомням мнозина утвърдени автори, доказали това с произведенията си, стоят в сянка. Имам пред вид доколко критиката се спира на книгите им, а не оценката на читателите.

„Мъртвото поколение“ възкръсна... Непретенциозно, нетърсещо външни блясъци, то винаги е било от живо по-живо. Някои обективни обстоятелства забавиха неговото развитие, но преобладаващият организъм има вече имунитет. И макар че от време на време се появяват в „Литературен фронт“ тържествени поздравителни писма, които започват с: „Във връзка с Вашата петдесетгодишнина...“, творчеството на юбиллярите е все така младо... Жилаво поколение — закалката му е такава!